

Ерозия на демократичните институции и върховенството на правото в България: Как се стигна дотук?

В годините след присъединяването към ЕС почти няма материал за България в международната преса - независимо дали става дума за поредните масови антиправителствени протести, или за поредния доклад на ЕК или на друга наблюдаваща процесите в страната международна организация - който да не започва с уточнението, че това се случва в най-бедната и най-корумпирана страна-членка на ЕС. И макар в академични публикации като най-ярки примери за срыв на демократичните институции в Централна и Източна Европа обикновено да се сочат Унгария и Полша, до неотдавна първенци в демократизацията на региона, процесите на ерозия на демокрацията и правовата държава засягат в пълна сила и България. Ако рядко България е водеща новина в това отношение в международната преса, това най-вече се дължи на занижените очаквания към нея заради изоставането и непълната консолидация на либералната демокрация там, а не защото при нея няма проблеми, или защото проблемите са по-слабо проявени, отколкото в постоянно заподозрените за „лошите деца“ на региона Полша и Унгария.

Ружа Смилова PhD

Център за либерални стратегии

В годините след присъединяването към ЕС почти няма материал за България в международната преса - независимо дали става дума за поредните масови антиправителствени протести, или за поредния доклад на ЕК или на друга наблюдаваща процесите в страната международна организация - който да не започва с уточнението, че това се случва в най-бедната и най-корумпирана страна-членка на ЕС. И макар в академични публикации като най-ярки примери за срыв на демократичните

институции в Централна и Източна Европа обикновено да се сочат Унгария и Полша, до неотдавна първенци в демократизацията на региона, процесите на ерозия на демокрацията и правовата държава засягат в пълна сила и България. Ако рядко България е водеща новина в това отношение в международната преса, това най-вече се дължи на занижените очаквания към нея заради изоставането и непълната консолидация на либералната демокрация там, а не защото при нея няма проблеми, или защото проблемите са по-слабо проявени, отколкото в постоянно заподозрените за „лошите деца“ на региона Полша и Унгария.

Целта на тази поредица от текстове е накратко да набележи траекторията, довела до това състояние на демокрацията и правовата държава в България. Фокусът е върху поредицата управления на страната, водени от популистки политически формации, които не само не успяха да постигнат трайни решения на проблемите с корупцията и върховенството на правото в страната, но и задълбочиха тези проблеми. Така се стигна до ситуация, в която партньори на страната се принудиха да загърбят дипломатичния език и открито да заговорят за „ендемична“ корупция и „завладяна държава“, като САЩ дори наложиха безпрецедентни, широкообхватни санкции по глобалния Закон Магнитски срещу български бизнесмен, политик и държавни служители. След 15 години мониторинг на страната в областта на върховенството на правото и борбата с корупцията по линия на Механизма за сътрудничество и проверка (Cooperation and Verification Mechanism (CVM) - периодичното наблюдение, наложено от ЕК при присъединяването на България и Румъние към ЕС през 2007г. заради несвършената работа в тези области от двете нови стани-членки, той все още не е отменен. Нещо повече, в първите доклади (есента на 2020г. и лятото на 2021г.) по наскоро въведения от ЕК нов общ механизъм за ежегоден мониторинг на върховенството на правото в ЕС, България отново е в групата на най-проблемните, най-често споменавани като изпитващи сериозни “предизвикателства” страни-членки.

Важен въпрос при изясняване на ситуацията с демокрацията и върховенството на правото в страната е този за източниците, а и за причините за тежкото им състояние. Най-важният фактор - на най-общо ниво - е че от 2001 г. страната последователно (с кратка пауза между 2005 г. и 2009 г. при правителството на „тройната коалиция“ на Станишев и отново за една година от юни 2013 г. при правителството на Орешарски) се управлява от популисти с различни форма и идеологическа окраска. Те варират от мекия проевропейски технократски популизъм на правителството на бившия цар Симеон Сакскобургготски (2001 г. - 2005 г.), през умерените проевропейски технократи от първото (2009 г. - 2013 г.) и второто (2014 г.-2017 г.) правителство на ГЕРБ, до радикално десния нативистки популизъм на Обединените патриоти - коалиционен партньор в третото правителство на ГЕРБ (2017 г. -2021 г.). Ключова характеристика на популизма на власт е, че концентрира властта в харизматични

лидери, които се грижат за интересите на тяхната разрастваща се клиентела. С управлението си те насърчават „демократичния и либерализъм“, като подкопават ключовите институции и ценности на либерално-демократичната държава. Това се отразява най-вече на нейните либерални компоненти – върховенство на закона (като независими съдилища и други инструменти за защита на права), както и върху системата за взаимен контрол и баланс на властите в държавата. Опитвайки се да останат на власт, популистите често също така корумпират изборния процес, като променят изборния закон в своя полза, използват държавни ресурси в кампаниите си – включително биват диспропорционално представени в публичните медии, и използват – а според техни политически опоненти – и овладяват изборната администрация на местно, ако не и на централно ниво.

За да осигурят медиен комфорт на популистите на власт, близки до властта бизнесмени изкупуват частни медии, в което начинание те често биват подкрепяни финансово чрез доходно публично финансирани договори, включително със средства от ЕС. Допълнително биват овладяни – чрез смяна в състава на медийните регулатори и ръководствата на самите медии – и обществените медии (където има такива и са влиятелни), като нередко те се превръщат в рупор на популистите на власт. Всичко това влошава драстично медийната среда – не случайно страната в последните години системно получава най-ниските оценки сред страните в ЕС в редица престижни класации за свобода на медиите. Това възпрепятства медиите да изпълняват основна своя функция в демократичните режими – да служат за канал за упражняване на демократичен контрол и гарантиране демократичната отчетност на властта. Поставянето на водещи позиции в ключови номинално независими регулаторни органи и изпълнителни агенции и запълването на държавната администрация както на национално, така и на регионално и местно ниво с партийни лоялисти, които след това работят за превръщането на държавата в машина за подкрепа на партията на власт, са допълнителни характеристики, които обясняват защо популистите остават толкова дълго на власт и защо вредите, които нанасят върху институциите и практиките на либерално-демократичната държава, са толкова дълбоки и трайни.

Много са факторите, които могат да обяснят как се е стигнало до това състояние на либерално-демократичната държава в България.

На първо място следва да се посочи дългият и колеблив преход на страната към пазарна демокрация и правов ред, който не постигна пълната и трайна консолидация на либералната демокрация в страната.

На второ място, трудностите на тройния преход към демокрация и пазарна икономика доведоха до по-нататъшен спад на (и без това ниските към началото на прехода) нива на доверие към институциите, а и като цяло към елитите на прехода. Към 1998 г,

например, 44% от българите нямат доверие в политическите институции, което е близо два пъти по-високо от средното за страните от ЦИЕ (28.1%), и значително надвишава средните стойности на недоверие в институциите, характерно за развитите демокрации. През 2008 вече над 90% от българите заявяват, че изобщо нямат, или имат малко доверие в политическите институции.

Тази ерозия на доверието в институциите и елитите на прехода допринесе за появата на един от първите успешни популистки политически проекти в Централна и Източна Европа след оповестения финален триумф на либералната демокрация – политическото движение на бившия цар Симеон II. С идването му на власт беше сложен край на двуполусния партиен модел в България, в който основният кливидж се движеше по оста комунизъм/антикомунизъм или “ляво/дясно”. С това беше дадено началото на доминацията в политическата система на страната на поредица от популистки играчи. Източникът на успеха им беше както умората от прехода и доминиралите го политици, така и желанието за по-бързо догонване на “нормалните европейски държави” – водещият, до голяма степен деидеологизиран, политически идеал за мнозинството българи. След умерения популизъм на политическия проект на Симеон Втори, който бързо зае своето място в политическата система на страната, българската политическа система преживя втори шок с навлизането на ултра-националистки, крайно-десни, нативистки форми на популизъм – като този на партия Атака. Своеобразен хибрид между медия и партия, този политически проект се появи през 2005г. от поредния заместител на липсващата идеология в българското политическо пространство – популярното националистическо предаване Атака на местна кабелна телевизия. Тя се превърне през 2009г. във важна патерица на третата поредна значима популистка партия – ГЕРБ. Харизматичният лидер на ГЕРБ Бойко Борисов управлява страната в следващите 12 години (с кратко прекъсване през 2013 – 2014 г.), като ГЕРБ беше първа политическа сила на всички парламентарни избори между 2009 г. и 2021 г. На предсрочните избори през юли 2021г. четвърти популистки проект – хибридът между партия и медия, наречен Има такъв народ на шоумена Слави Трифонов – зае първото място по време на политическа криза с все още неясен край.

На трето място, изчерпането на мобилизационния потенциал на идеологическото протиповопоставяне от първото десетилетие на прехода по оста комунизъм/антикомунизъм е в основата на търсенето на нови мобилизационни стратегии. Така новите политически проекти все повече разчитат за успеха си на персоналните качества на своите лидери, а не толкова на идейни платформи и политики. Доколкото и търсенето на партии с ярък идеологически профил е спаднало след десетилетие на остро идеологическо противопоставяне, което не само не е довело до постигане на националната цел за догонващо западните демокрации развитие, но и

не е постигнало подобряване на общото благосъстояние, политическото предлагане също се насочва към политически продукти с повече или по-малко популитки характер. Така поредица от харизматични лидери се надпреварват да обещават бързо спасение от тегобите на прехода и рязко подобряване на положението в страната. Доминиращият политически модел в страната стана този на персоналистката партия. Друга компенсаторна форма за липсата на мобилизационен потенциал на деидеологизираните политически играчи е споменатата вече медия-партия: освен Атака на журналиста Волен Сидеров и Има такъв народ на Слави Трифонов, има най-малкото още един значим случай на подобен проект на телевизионен водещ - лидер на партия - този на партията "България без цензура" на журналиста Николай Барекков. Обединяващото между всички тези проекти - освен мобилизацията около медия и харизматиното лидерство на тв персона, е силното анти-корупционно послание и типичното популистко демонизиране на заварените елити като "корумпирани" предатели на народните интереси.

На четвърто място, гражданското общество - стълб за изграждането на устойчива демокрация в страните в преход и необходим коректив на деконсолидационните процеси - се развиваше бавно и неуверено както в България, така и в други от "новите" демокрации. Не случайно анализатори очертават именно "кухите" демократични институции като една от основните причини за слабостта на пост-комунистическите демокрации. Анализатори убедително аргументират тезата, че демокрациите в някои от страните на Централна и Източна Европа - сред тях и България - са родени с "кухо ядро", в което от самото начало липсват (и не успяват по-късно да се развият) най-важните елементи за изграждане на жизнена демокрация - масово гражданско участие и устойчиво гражданско общество. И действително, анализи показват, че в България огромното мнозинство неправителствени организации в началото на 90-те години бяха създадени с външна помощ и външно финансиране, и отслабнаха или изобщо спряха да функционират след оттеглянето на външната подкрепа след присъединяването на страната към ЕС. Нещо повече - малък процент от тях успяха да привлекат достатъчно трайна подкрепа в обществото, за да бъдат устойчиви във времето и да могат да постигнат целите си за ефективен контрол над институциите и включване на гражданите в демократичните процеси.

Включването на гражданите в различни формални и неформални организации, доброволчеството и другите форми на гражданско участие са на ниски нива в българското и в другите пост-комунистически общества още от началото на прехода, което често бива обяснявано с ефекта на комунистическото управление, атомизирало обществата и демобилизирано гражданите, затваряйки ги в тесните им семейни кръгове.

Хоризонталното доверие на българите в техните съграждани - което би следвало да

компенсира ниското “вертикално” доверие в институциите – не само не се подобрява, а спада в България по време на прехода. От 30.3% (1990), което е по-високо от нивата в редица други пост-комунистически общества в началото на прехода, непосредствено след приемането на страната в ЕС то вече е ерозирало до много ниски стойности (17.7% за 2008г., по данни на European Values Survey съответно за 1990 г. и 2008 г. Отслабеното гражданско общество в България не успява да се мобилизира за ефективна съпротива срещу поредица управления, които в името на “борба с корупцията” и решително подобряване на положението, концентрират власт около харизматичните си лидери. Резултатът на тази концентрация всъщност е влошаване на качеството на демократичния процес и ерозия на демократичните институции – което е отразено в оценките на организации, наблюдаващи състоянието на демокрацията в страната. Така например, макар страната все още да е оценявана като “свободна”, в докладите за България в рамките на изследването Freedom in the World на Freedom house от години биват посочвани нарастващи проблеми в областта на правовата държава и върховенството на закона, като в частта за съдебната система, борбата с корупцията и организираната престъпност, свободата на изразяване и независимостта на медиите, страната получава все по-ниски оценки.

На следващо място, но не и по важност, е високата протестна мобилизация, която поради очертаните по-горе слабости на българското гражданско общество (най-вече ниските нива на хоризонтално доверие, или т.нар. социален капитал) за съжаление не успява да постигне трайно подобрене, а вместо подпомага възхода на поредния популистки проект. Така например въпреки периодичните масови “избухвания” на граждански гняв, провокирани от фрапиращи случаи на заграбване на власт от страна на нелегитимни или компрометирани политически и икономически играчи – каквито бяха протестните анти-правителствени мобилизации от 2013г. и 2020г., протестната енергия не успява да постигне трайно подобряване на ситуацията. Това се дължи най-вече на разпиляването на протестната енергия в различни политически субекти, които засега не успяват ефективно да се координират за постигане на траен политически успех. Вместо това, енергията на тези протести бива канализирана и често захранва популистки проекти, нерядко финансирани от същите тези лица, които са провокирали народния гняв. Най-яркият подобен случай беше протестът от началото на 2013г., който преля протестна мобилизация в политическия проект на Николай Баревков “България без цензура”. Този проект е финансиран със средства на банкера Цветан Василев – собственик на фалираната “банка на властта” КТБ (за подробна информация за КТБ и политическите и икономическите процеси и играчи зад “банковия фалит на века”, вижте сайта на проекта “КТБ – какво се случи”). Цветан Василев – и това, което символизираше банката му, а именно олигархичното срастване на икономически и политически интереси – беше едно от лицата (наред с медийния олигарх и политик

Делян Пеевски), срещу което протестираха десетки хиляди през 2013 г. На изборите през 2021 г. протестната мобилизация от масовите анти-правителствени протести през 2020 г. захрани наред с политическите субекти, пряко ангажирани с протестните действия, и такива политически играчи – като Слави Трифонов и неговия политически проект Има такъв народ, спечелил първо място на предсрочните избори от юли 2021 г., които не бяха пряко ангажирани с тях. Нещо повече, противоречивото политическо поведение на ИТН поражда съмнения както сред политици, така и сред анализатори, че с ходовете си този политически проект размива волята за промяна и подменя каузите, мотивирали избирателите му да го подкрепят.

Кратко резюме надали може да отчете в пълнота многобройните източници на ерозията на либерално-демократични институции и причините за кризата с върховенството на закона в страната. То обаче накратко очертава основните слабости както на политическия модел в България след прехода, така и недостатъците, идващи от прехода и дори от комунистическото наследство, които осигуриха фона и послужиха като основа за тези развития. Следващата статия ще разгледа малко по-подробно актьорите и ще очертае механизмите, чрез които ерозията на либерално-демократичните институции в България се случи в периода след присъединяването на страната към Европейския съюз.